

Б. Цонев. *Определени и неопределени форми в български език*. Ректорска реч, държана на 25. XI. 1910. София: Придворна печатница, 1911 г.

Публикува се без съкращения, с осъвременен правопис.

ОПРЕДЕЛЕНИ И НЕОПРЕДЕЛЕНИ ФОРМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

От професор Беньо Цонев
(Ректорска реч, държана на 25. XI. 1910)

Всеки един език, откак се отдели от общото стъбло, от старото си огнище и начене самостоен живот, преработва наследеното богатство или прибавя нови придобивки, та с времето си изработва някои особени звукове, форми и думи, които стават негова отлика пред другите нему сродни езици. Тъй и нашият български език през дълговечното си развитие като самостоятелна единица си е изработил покрай другото и една особеност, която го отличава сега от всичките нему сродни славянски езици. Тази особеност, която българският език е развил през последните 5 – 6 века, т.е. през новобългарския си период, се състои в това, че той притежава особени форми за *изказване на определеност и неопределеност*, каквито форми в другите славянски езици няма. Ето с тази особеност на българския език ще ви занимавам днес, като си поставих за тема *определени и неопределени форми* в българския език. Преди обаче да дойдем до самата тема, ще трябва да засегнем и обясним въпроса какво е това изобщо *форма* в езика и след това да кажем как стои нашият български език със своите граматични форми към другите славянски езици.

Под граматична форма разбираме онова звуково или синтактично съчетание, с което изразяваме каква-годе граматична категория. Казвам „звуково или синтактично съчетание”, защото наистина има форми, които сами по себе си личат ясно и ги познаваме съвсем лесно по техния звуков състав, докато пък има форми, които се познават само по тяхното положение в речта, когато ги чуем изговорени с други думи в една или друга синтактична връзка. Когато кажем *гледам*, ние изказваме една точно определена форма, която не може да се смеси с никоя друга; тя е *действен* глагол, *изявително* наклонение, *първо* лице, *единствено* число, *сегашно* време. Но ако кажем напр. *ръка*, ние даваме да се разбере на първо място само едно съществително име, ж. род, ед. ч. Ала тая дума в същия

си вид може да означава разни други форми, според това с каквито други думи я употребим, тъй че същата форма *ръка* може да значи покрай имен. п., ед. ч. още и:

- 1) Винит. пад., ед. число: ръка *ръка* мие; подадох му *ръка*.
- 2) Родит. пад., ед. число: пръсти *на ръка*, пръсти *ръкты*.
- 3) Творит. пад., ед. число: магнах *с ръка* - *ръкоѡж*.
- 4) Дат. пад., ед. число: Боже, дай сила *на ръка* ми! - *ръцѣ мои*.

Тъй също е с много други думи в бълг. език:

<i>Майка</i> е мила – имен. падеж.							
Мило е за <i>майка</i>	}	вин. п.	Покорявай се <i>на майка</i> си	}	дател. п.		
Почитай <i>майка</i> си		}	}		Един <i>на майка</i>	}	}
Слушай <i>майка</i> си		}	}		Прилича <i>на майка</i> си	}	}
Взел образа <i>на майка</i> си							
Присвоил имота <i>на</i>							
<i>майка</i> си							
}							
родит. падеж.							

Затога казваме, че формите в един език могат да бъдат *морфологични* и *синтактични*.

И в единия, и в другия случай формата е нещо външно, независимо от семасиологичното значение на думите и се изразява според свойствата на разните езици или с най-крайните части на думата, наречени окончания, или пък се състои от синтактично съединение на отделни думи и помощни частици. За изказване на формите всеки самостоен език си изработва особени правила, които са твърде различни и показват колко разнообразни са средствата, с които човешкият дух си служи, за да воплети мисълта в жива реч. Тъй напр. старите класически езици, латински и гръцки, си имат за всеки падеж или глаголен израз особена, строго определена форма, която личи и без нейната синтактична връзка в изречението: homo, hominis, hominem, homini и пр. В романските езици, произлезли от латински, както изобщо в новите европейски езици, се е смесило

старо с ново, та сега формите се изразяват ту с окончания, по старому, ту с помощни думи, или както се казва, по аналитичен начин. Но има езици, в които форми изобщо няма, а това, което наричаме форми, се изразява само по синтактичен начин, т.е. от положението на думите в изречението излиза и тяхното морфологично значение. Такъв е например китайският език, в който думите са едновременно и корени, и основи, и форми.

В нашия български език формите се изказват и по трите начина, т.е. или с най-крайните части на думата, във вид на старинни окончания, или чрез помощни частици, които заместват старите изчезнали форми, или пък най-сетне без никакъв формален белег, а само чрез синтактично съпоставяне. Първият вид форми, при които формалният елемент е свързан тясно със самия труп [основа – бел. ред.] на думата и образува с нея неразделно цяло във вид на менилбена дума с корен, основа и окончание, наричаме *стари, синтетични, слети* или *сложени* форми: Господа Бога нашего; господину Драгану Цанкову; тогова човека; томува човеку и пр. Вторият вид форми, в които формалният елемент, т.е. онова, което дава на думата последно определение, стои отделно от нея във вид на помощни частици, наричаме *нови, аналитични* или *разложени* форми: *на* господин Георги Иванов, *на* тоя човек, тая книга е *на* баща ми.

Най-сетне третият вид форми, които са без никакво външно означение, а се разбират само от вътрешната връзка на думите в изречението, ще наречем *разделни*: подадох му *ръка*, *ръка* *ръка* мие, *клин* *клин* избива; дай ми *чаша* *вода*, *аршин* *платно*, *кола* *дърва*, *кошница* *грозде* и пр. Първия и втория вид форми наричаме още *външни* форми, а третия – *вътрешни*. Названието *външни* и *вътрешни* произлиза оттам, че за едните се употребяват външни – звукови изрази, а другите се подразбират само от вътрешната или логическа връзка в изречението.

Ето напр. как се изказва една и съща граматична категория, напр. старият *родит. пад.*, по три начина в българския език:

Родителен падеж

външни		вътрешни
I старобългар. синтет.	II новобългар. аналит.	III новобългар. разделни
ВЪЗМЪЩЕНИЕ ВОДЪ	размъщане <i>на вода (та)</i>	<i>мътене вода</i>
УЧТЕНИЕ КЪНИГЪ	четене <i>на книги</i>	<i>четене книги</i>
СЪЧУЕНИЕ ДЪРЪВЪ	сечене <i>на дърва</i>	<i>сечене дърва</i>

Всъщност категорията *род. пад.* е изказана само в старобългарски, защото нашето *на вода* не е *род.*, а *дат. пад.*, а пък *мътене вода* никак се и не схваща вече като *род.*, а повече като обективен *винителен падеж*.

Ето и други паралелни примери за изказване на една и съща категория, напр. *прилагателно име*:

самурен калпак	калпак от самур	самур-калпак
дамаскинска сабя	сабя от Дамаск	сабя дамаския
иглена пушка	пушка с игла	пушка игленка

В историята на българския език първият вид форми, наречени синтетични, са по-старинни и почти всички са наследени от праславянско време, докато вторият вид форми, които нарекохме аналитични, са по-нови, настанали в историческо време; те са плод на езикова анализа и са произлезли през време, когато народът начева да търси по-практични способности, за да изразява с тях граматичните категории, като се стреми да изказва еднакви понятия с еднакви, и то колкото се може по-кратки изрази. Третият вид форми са тъй също нови и в повечето случаи произлизат оттам, че старите падежни и други форми се занемаряват или пък изравняват тъй, че характерното при тях, окончанието, се изгубва или пък граматичната връзка се замълчава: *вежди като гайтани*, отпосле: *вежди – гайтани*; *човек колкото педя*, отпосле: *човек – педя* и най-сетне: *педя-човек*; *брада колкото лакът*, *брада – лакът* и най-сетне: *лакът-брада*.

Каквато и да е била формата, тя изразява една от следните граматични категории: род, число, падеж, наклонение, време, лице, начин, качество, място и сравнение. А според

това, дали думите, с които изказваме тия категории, служат да именуваме с тях *предмети* и *качества*, или служат да именуваме с тях *действие*, различаваме, от една страна, *именни*, и от друга – *глаголни форми*; менитбата на първите наричаме *склонение*, а на вторите – *спрежение*.

Именни форми са: име съществително (или предметно име), прилагателно (или приложно име), местоимение, числително; а глаголни форми са всичките глаголи с техните *времена, видове и наклонения*, подире – деепричастията. Причастията пък са форми, които спадат еднакво и към имената, и към глаголите, понеже с тях се именува и същевременно се изказва действие. Другите части на речта (предлог, съюз, наречие) са само помощни думи, които придружават или имената, или глаголите, за да изказват каквото-годе отношение. Независимо от всички форми и думи стоят *междуметията*, които всъщност и не са никакви определени форми, а само рефлексивни звукове, каквито са били в първо време всички думи на човешкия говор. А пък ако се срещат сега и такива междуметия, които имат определена форма (като *горкана! огън!*), те не са междуметия, а само звателни или възклицателни думи, употребени като междуметия.

Сега да видим как се отнася нашият български език към едните и другите форми и как стои той откъм тая страна спрямо другите славянски езици.

Нашият български език заема по своите морфологични свойщини особено място между славянските езици и като главна негова отлика откъм тая страна е, че той е свел старите падежни форми до минимум и си служи с предложни съединения, за да изказва падежни отношения. Докато другите славянски езици са се развивали почти еднакво и успоредно от някогашния праславянски език, то днешният български език представя откъм тая страна видимо отклонение, което е толкова по-чудно, че излиза наяве не само когато сравняваме българския език с другите славянски езици, но и когато го сравняваме с най-сродния нему старобългарски език, – та идваме до заключение, че българският език не се е развивал по същия път и под същото влияние от стария, както другите славянски езици от съответните си предходници. Докато другите славянски езици са още богати на падежни форми, българският език се е простил почти с тия форми и си служи с предложни изрази, та казваме и приемаме, че българският език е *най-беден на падежни форми* от всичките славянски езици; и наопаки пък, докато другите славянски езици са изгубили *някои от старите глаголни форми*, българският език не само че е запазил всичките стари

глаголни форми (разбирай тука определените глаголни форми, *verba finita*), а наопаки ги е увеличил с няколко нови, та откъм тая страна заслужава да го наречем *най-богат славянски език*.

С други думи казано: количественото отношение между именни и глаголни форми в български, от една страна, и в другите славянски езици – от друга, е съвсем обратно: в българския език – голям недостиг на падежни форми и голямо изобилие на глаголни, – в другите славянски езици наопаки – изобилие на падежни форми, недостиг на глаголни. Това важи и по отношение към старобългарския език; и той е на падежни форми по-богат, а на глаголни – по-беден от днешния български език. Това изключително положение на българския език към другите славянски езици ще се опитаме да обясним по-сетне, след като се запознаем с богатството на българския глагол; а сега ще изтъкнем още една разлика на българския език от другите славянски езици. Тъй освен показаната горе разлика в количествено отношение има и друга – *качествена* разлика между формите в българския език и формите в другите славянски езици: докато в останалите славянски езици преобладават старите, *синтетични форми*, в нашия български език, наопаки, преобладават *аналитичните форми*, които дават на езика ни модерен изглед, понеже и в новите западноевропейски езици (френски, английски, италиански и донякъде в немски) преобладават тъй също новите аналитични форми.

Това е изобщо отношението на българския език към другите славянски езици, когато го сравняваме с тях, имайки предвид неговите именни и глаголни форми. А сега ще дам един преглед на тия форми в българския език, имайки предвид *тяхната определеност и неопределеност*, или с други думи, ще премина към въпроса, който си поставих за тема на днешната си реч.

Всяка една дума и форма изразява или определя винаги някоя мисъл; но понеже от определеност до неопределеност има разлика, то би трябвало да видим кои думи и форми изказват по-определена и кои по-неопределена мисъл.

Преди всичко трябва да припомним, че граматичните форми в българския език биват определени или неопределени вече по самата си *вънщина* [форма – бел. ред.], т.е. едни от тях са дадени в такъв морфологичен или синтактичен строй, че изразяват точно и определено само една граматична категория; тъй например, когато кажем: *господина, господину, господине*, изказваме три определени падежа: *винителен, дателен и звателен*,

които веднага схващаме като такива. Но когато изговорим думата *драго*, не даваме да се разбере веднага какво искаме да кажем, понеже тая дума е в неопределена форма; тя има разни значения, които излизат наяве само когато ни е дадена в цяло изречение или в каква-годе връзка с други думи; *драго* може да значи: 1) прилаг., ср. р., ед. ч., 2) наречие, 3) същ., соб., съкратено от *Драгой* или *Драгомйр*, обаче тия три значения стават определени само когато думата „*драго*“ бъде изговорена в съединение с други думи: 1) *драго* отечество, 2) *драго* ми беше да го гледам, 3) наш *Драго* си дойде от училище.

Такива неопределени форми са всички *съществителни* и *прилагателни* в българския език, които не различават формален косвен падеж, понеже те всички могат да означават и прав, и косвен падеж: *клин клин* избива, *ръка ръка* мие.

Някои прилагателни освен това означават още и начин, т.е. употребяват се и за наречия, па изразяват и други форми: *български* значи не само прилагателно, м. р., ед. ч. – *български юнак*, но и: м., ж. и ср. род, мн. число – *български юнаци*, *български жени*, *български села*, па още и наречие: той говори *български*. Твърде неопределени сами за себе си форми са и синтактичните съчетание с предлог *на*, понеже могат да значат:

- 1) родителен падеж: кмет на селото;
- 2) дателен падеж: служи на селото;
- 3) местен падеж: живея на село;
- 4) винителен падеж: отивам на село.

Има и глаголни форми, които не са определени граматически; *отплати се* означава: 1) 2 и 3 лице, ед. ч., аорист; 2) 3 л., ед. ч., сегашно време: *да се отплати*; 3) инф. или неопределено наклонение: *отплати* ща се, не можеш му се *отплати*; 4) повелително наклонение, 2 л., ед. ч. *отплати* му се! Но инак глаголните форми в българския език са много по-определени от именните. Ала изобщо, можем да кажем, че много именни и глаголни форми получават логическа определеност само в съединение с други думи в говорната реч. Като знаем това, лесно ще си обясним защо са изчезнали толкова стари граматични форми; защото езикът в постоянния си стремеж да търси краткост и сгода, може да мине и без особен външен белег на някои форми, щом техният вътрешен смисъл се разбира ясно от самото им място в изречението.

Нека разгледаме сега формите в българския език откъм вътрешно значение, та да видим каква разлика има помежду им откъм тяхната логическа изразност. Разглеждайки българския език откъм тая страна, забелязваме веднага една важна негова особеност, която му придава разнообразие в израза и замества тъй липсата на някои стари форми, за които често без основание съжаляваме. Тази особеност на българския език засяга както именните, тъй и глаголните форми и дава на езика ни едно предимство, каквото другите славянски езици нямат, а се състои в това, че някои форми в българския език изказват по-голяма, а други по-малка вътрешна определеност – независимо от тяхната граматична външност или синтактичната им връзка с други думи в изречението.

У съществителните имена (а заедно с тях и у прилагателни и местоимения) тая определеност или неопределеност се изразява с това, дали се употребява или не се употребява член: *човек дойде* – и *човекът дойде*; *зъб ме боли* и *зъбът ме боли*, *пари ми трябват* и *парите ми трябват* и тъй нататък – известно е вече това свойство на българския език да изразява с членната форма по-голяма определеност. Това, което всички не знаят, е да употребяват членно определение само там, където наистина има нужда от него; защото иначе, щом членната форма се употребява дето щè и дето не щè, тя изгубва свойството си да определя и се превръща в частица без значение. Освен това нашият български език си има покрай чисто логическите правила за употребата на член още и правила еуфонични, както и правила, наследени от онова стародавно време, когато още не е имало в езика ни членна форма. Едните и другите случаи трябва да се имат винаги предвид, когато пишем, та стилът ни да бъде в съгласие с духа на езика ни.

Това свойство на българския език да употребява членувани съществителни и с това да дава, когато трябва, по-голяма определеност на израза, макар и да го няма у другите славянски езици, ала не е нещо необикновено у другите европейски езици; защото по същия начин определят съществителните и модерните езици (френски, немски, английски, италиански), само с тази разлика, че у тези езици членната форма се употребява пред думата – предпоставено, а в българския език след думата – задпоставено.

Но нашият български език отива по-нататък в стремежа си да изразява определени и неопределени форми; той различава такива форми *не само у съществителните, но и у глаголите*, с което свойство българския език надминава, можем да кажем, всички стари и нови езици и заема особено място по богатство и разнообразие на глаголните форми.

Глаголът изобщо се смята от всички граматични-философи за най-важна част на речта. Още знаменитият Хумболт навремето си казваше, че *глаголът е душа на словото*: всички други думи в изречението, казва той, са мъртъв материал, който получава живот само когато се групира около глагола; глаголът като средище на изречението дава живот на мисълта и с това е най-важна част на човешката реч. А който познава българския глагол, той без друго ще се убеди, че тая най-важна част на речта е докарана до голямо съвършенство.

И друг път се е обръщало внимание върху богатството на глагола в българския език, а напоследък един наш стар учител и езиковед ни изненада с един безкраен списък на глаголни форми в българския език, именно г-н М. Малеев, който в своето списание „Бранител“ (год. I, брой 1) наброява 108 глаголни времена! Аз, разбира се, няма да боравя с това вратоломно число глаголни времена, нито пък ще изброявам изобщо глаголните форми в българския език, а ще изтъкна тяхното разнообразие откъм семантична страна, като се помъча да дам едно обяснение защо нашият български език е тъй богат на глаголни форми, та надминава не само днешните славянски езици, но и своя предходник старобългарския. Тук оставям настрана въпроса дали е практично за един език такова сложно разнообразие на глаголни форми и дали това морфологично богатство не ще изчезне с времето, както е изчезнало то и у другите европейски езици. Аз изваждам само наяве това богатство и боравя с него като с нещо засега присъщо на езика ни, без да развивам каквито и да са теории върху неговото значение и бъдеще.

Българският глагол се отличава освен по богатство на формите, но и по това, че различава, както нито един славянски език, определени и неопределени форми, с което свойство българският език придобива необикновена изразителна сила.

Тази определеност и неопределеност на българския глагол се е развила в *пет* разни посоки.

Преди всичко българският език си различава пак, както и всички други европейски езици, определени и неопределени глаголни форми в този смисъл, че с едни глаголни форми изказва само едно глаголно действие, без да изразява с тях и други глаголни свойщини, главно – лице: други пък изказват покрай действие още и *лице, число, време*; те са именно същи глаголни форми. Неопределена е например старата инфинитивна форма, която е сега запазена в съкратен вид без характерното ѝ окончание – *ти: недей ходи, стига*

чака, до ще, купи-ща. Неопределени глаголни форми са и *причастията*, които са, както се знае, склонитбени думи, произведени от глаголи: *бил*, а, о, *обикнат*, а, о, *накитен*, а, о. Всички други глаголни форми са определени, т.е. както се казват *verba finita*. Още при това първо разпределение на глаголните форми изпъква едно предимство на новобългарския език пред другите славянски езици; защото, докато в другите славянски езици, па и в старобългарски, неопределените в горния смисъл форми все още се употребяват по старому, то в новобългарски тия форми са вече заменени с определени, а именно:

- 1) инфинитив *коупити* — сега: да + *verbum finitum*: да купя, да купиш, да купи и пр.
- 2) супин *коупитъ* — сега: да + *verbum finitum*: да купя, да купиш и пр.
- 3) действ. прич., сег. време *копууѣ* — сега: който + *verbum finitum*: който купува, който купуваше и пр.
- 4) страд. прич., сег. време *копууѣмъ* — сега: който + *verbum finitum*: който бива купуван, или: когото купуват.
- 5) действ. прич. за минало време *копувавъ* — сега: който е купувал, който купуваше и пр.

От някогашните 8 неопределени глаголни форми сега са останали само тия две причастия:

- 1) действ. причастие за минало време *купил*, а, о.
- 2) страдателно причастие за минало време *купен*, а, о, към които бихме могли да причислим и съкратената инфинитивна форма *купи*, която обаче няма самостоятелна употреба, а се подкрепя винаги с някой помощен глагол: *купи-ща*, *стига чака* и т. н.

За отбелязване е, че в който глаголен израз влезе една от тоя вид неопределени форми (*verba infinita*), той става неопределен; тъй например форми като: *купил съм*, *купи-ща* са *неопределени* срещу *купих*, *ще купя*.

Но освен това българският глагол различава още няколко определени и неопределени форми, и то в *изказване на времената*. Българския език, както малко други езици, различава глаголни времена според това, дали действието става за говорителя в *определено време*, или не. Само нашият български език различава точно миналите

времена: минало несвършено, минало свършено, минало неопределено и отдавна минало: *пишеше, писа̀, писал е, писал беше, писал бил*. Тая разлика в миналите времена няма ни в сръбско-хърватски, ни в чешки, ни в полски – да не говорим за руски, където изобщо владее най-голяма беднота на глаголни форми. Па не само за минало, но и в бъдно време българският глагол различава определени и неопределени форми; защото едно значи *ще купя* и друго – *купи-ща*, макар и двете форми да изказват все бъдно време.

Според тоя втори вид определеност, с която говорителят изказва действие, което се е вършило или ще се върши в едно определено или неопределено време, глаголните форми се групират тъй:

От една страна, имаме о п р е д е л е н и ф о р м и:

Минало несвършено, минало свършено, отдавна минало I, бъдно определено.

От друга, имаме н е о п р е д е л е н и ф о р м и:

Минало неопределено, отдавна минало II, бъдно неопределено.

Или с примери имаме:

от една страна:

пишех

писах

писал бях

ще пиша

щях да пиша

от друга:

писал съм

писал съм бил

писа-ща

щял съм да пиша

Трети вид определеност и неопределеност показва българският глагол със своите особени форми за *пряк* и *косвен* говор, т.е. когато се изказват *свои* мисли и думи или се предават *чужди*. Докато сърбин или русин не прави никаква разлика дали разказва *преживяло*, или предава *чужди думи*, та ще каже напр.

I. Кад сам дошао к њему, нашао сам га у соби, где седи и чита.

II. Кад је отишао к њему нашао га је у соби, где сети и чита,

българин ще каже за първия случай:

I. Като отидох при него, намерих го, че седеше и четеше; за втория: II. Като отишел при него, намерил го, че седял и четял.

Тази разлика за пряк и косвен изказ е прокарана през всичките глаголни минали времена и разделя тъй българските форми на две успоредни групи:

I.	II.
пишеше	пишел (е)
писа̀	писал (е)
писал беше	писал бил
щеше да пише	щял да пише

Четвърта донякъде подобна успоредност на глаголните форми се получава, когато искаме да изкажем *недостатъчна вяра в чуждите думи*; тъй например, когато кажа някому: ти криеш от мене, — ти не казваше истината, той, за да отблъсне моето твърдение, ще отговори: *какво казваш? криел съм от тебе? не съм казвал истината?* — от такова гледище глаголните форми се разпореждат тъй:

Ти криеш от мене	Аз да крия от тебе?
Ти криеше от мене	Аз съм криел от тебе?
Ти скри от мене	Аз съм скрил от тебе?
Ти си крил от мене	Аз съм бил крил от тебе?
Ти беше скрил от мене	Аз съм бил скрил от тебе?
Ти ще скриеш от мене	Аз да скрия от тебе?
Ти щеше да скриеш от мене	Аз съм щял да скрия от тебе?

Определеност и неопределеност, или по-добре увереност или неувереност, се изказва и с това, дали се изпуска, или не се изпуска помощният глагол съм. Когато видим придошла една река или ни съобщи за това някой и ние повярваме на думите му, ще кажем: *реката придошла!* Но ако само чуем шум от буйна вода, без да сме още видели с очи придошлата река, нито пък ни е уверил някой в това, ще кажем: *реката е придошла!* Оттам тоя шум! Сравни още:

уверено	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Мостът се срутил} \\ \text{Те си легнали} \\ \text{Иван си дошъл} \end{array} \right.$	$\left. \begin{array}{l} \text{Мостът се е срутил} \\ \text{Те са си легнали} \\ \text{Иван си е дошъл} \end{array} \right\}$	предполагано

Горе-долу съща разлика се прави и когато кажем:

Кафето горчиво	срещу	Кафето е горчиво
Виното кисело	срещу	Виното е кисело
Виното се вкиснало	срещу	Виното се е вкиснало

Освен това както за минало, така и за бъдно време има пак *няколко степени определеност или увереност*. За минало време тия степени изказват по-голяма или по-малка завършеност на действието и с това заедно по-голяма или по-малка определеност. Тук се намесват и глаголните видове – свършен и несвършен, та богатството на формите става още по-голямо: *пишех, писах, написах, бях писал, бях написал*:

Отидох при него вчера; той *пишеше* писма; *писа* цял ден и ги *написа*; вечерта към 6 часа *беше* ги *написал*.

Още по-хубаво личат разните степени за бъдно време: Ще дойдеш ли да идем някой път на Черни връх? – *дохождавам*; кажи, кажи ще дойдеш ли? *дò-ща* някой път; кажи, истина, ще дойдеш ли и кога? – *ще дойда* напр. следната неделя; *дохождавам* – *дò-ща* – *ще дойда* са три степени от бъдно време, с които се изказва пак по-голяма или по-малка определеност. Първата степен *дохождавам* изказва само *воля, желание, готовност* без никакво задължение; втората степен *дò-ща* изказва само едно обещание, без да се свързва с някое задължение по време; третата степен е вече определено, категорично обещание, с което се поема вече известно задължение.

В нашите досегашни граматички форми като *дохождавам, дигнувам, реквам, скоквам* и пр. се приемат за *условно наклонение*; всъщност те са форми за *бъдно време*, и то първа степен, с която се изказва просто *добра воля, желание, готовност*; но понеже тая готовност е неопределена, то винаги може да се свърже с някое условие: *дохождавам*, но ако дойде и еди-кой си. Затова тая форма се посреща по значение със същото условно наклонение: *би ли дошел?* А че *дохождавам* е бъдно време, се вижда от там, че и

съответната нему форма за минало време *дохаждувах, реквах, дигнувах, ядвах, пийвах* и пр. отговаря на съответното *бъдно минало* време или както го нарича г-н Трифонов, *минало предстояло* (Период. списание 69, 26 стр. – Значение на сложните бъдещи времена в българския език): *щях да дойда, щях да река, щях да дигна* и пр.

Според това в българския език имаме *седем* вида *бъдно* време:

I. *дохаждувам, дѝ-ща, ще дойда, ще бъда* (или *ще съм*) *дошел* – за действия в *бъдно* време.

II. *дохаждувах, щях да дойда, щях съм да дойда* – за действия в *минало* време.

След като се запознахме тъй с българските определени и неопределени глаголни форми, а заедно с това и със самото богатство на българския глагол, се появява въпросът за това разнообразие, защо новобългарският език да е тъй богат на глаголни форми? Имайки предвид, че в другите славянски езици, както и в старобългарски, глаголт е победен, трябва да заключим, че богатството на глаголни форми в българския език е придобито отсетне, и то на Балканския полуостров. Придобивката може да е станала или самостоятелно, или под външно влияние. Ако приемем самостоятелно обогатяване, няма защо и да му търсим обяснение освен да кажем, че българският народ е усещал нужда от тия форми, затова си ги е създал. Ако пък предположим външно влияние, пита се, от кой народ и език е могло да дойде това влияние? От балканските езици най-богат на глаголни форми е турският език, та не е чудно именно този език да е послужил за образец и на българския, да си изработи глаголните форми тъй, както ги виждаме днес. Моите слаби познания на турски език не ми позволяват да влизам в подробни успоредици между тия два езика. Истина, учих и аз навремето си този език, ала го учих през размирни години (1876 – 77), когато не осъзнавах никак ползата от него. Но и това, колкото зная от турския език, ми дава основание да твърдя, че между турския глагол и българския има нещо общо. Защото и в турския език има глаголни форми за изказване на *определеност и неопределеност*, както и в български: *яздѣм* и *язмѣшим* (*писах* и *писал съм*), *язарѣм* и *язарѣам* (*писвам* и *ще пиша*). Особено формите, които горе нарекохме форми за първа степен *бъдно* време (*писвам, реквам, дохаждувам*), не мога да си обясня иначе освен като форми, произлезли под пряко влияние на турския език, а именно според форми: *язарѣм, япарѣм, вурурум, верирум* и пр., които също тъй значат и сегашно, и *бъдно* време и служат да се изказва с тях *готовност, възможност* да се извърши някое действие. На турско

влияние се дължи и употребата на минало неопределено време в случаи като: *Той бил добър човек! То било далеко!* Срв. тур. *ей адам имиш; озак имиш*. Това потвърди и г-н Малеев, който е, както се знае, добър познавач на турския език. (Колко хубаво щеше да стори тоя мой добър приятел, вместо да умножава до безкрайност и тъй многото наши глаголни времена, да ги беше сравнил с турските и ни покажеше тъй нагледно приликата между едните и другите!). – Аз имам и друго основание да предполагам, че новобългарският глагол се е обогатил под влияние на турския. Това свойство на българския глагол да различава толкова видове определени и неопределени форми, е развито най-много в източните наши говори, докато в западните го няма в такава мяра; а известно е, че източните българи са живели открай време в по-тясно съседство и съжителство с турците, отколкото западните. В източните говори наши има несравнено повече турски думи, както и по турски образец стъкмени поговорки и пословици, отколкото в западните.

Въпросът изобщо за взаимните влияния между езиците турски и български заслужава особено внимание. Миклошич навремето си изследва донякъде тоя въпрос, но имаше предвид изобщо влиянието на турския език върху всичките нему съседни езици. (Виж неговите: *Die türkischen Elemente in den südost-und osteuropäischen Sprachen*, Denkschr. XXXIV – XXXV; *Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen*, Sitzungsber. CXX). Но турските елементи само в нашия български език би трябвало поотделно да се изучат, и то като се имат предвид не само граматичните елементи, както е у Миклошич, но изобщо всичките езикови влияния от турския език върху българския. И тогава ще се види, че това влияние през последните пет века е оставило в българския език много турцизми, някои от които и не забелязваме. Тъй например освен същинските турски думи, каквито наброявам до 800, има и доста български думи, които под влияние на турския език са получили несвойствена за тях употреба: тъй напр. като кажем *не ми отърва*, ние употребяваме глагола *отърва* в тая фраза под влияние на турски език, в който същият глагол се употребява и в значение на „понася“: *куртармас*. Такива фразеологични, или по-добре *семасиологични турцизми*, са още: *поминувам се, поминък, гечинмек; пия тютюн – ичијорум; играя на книги – кијат ојнајорум; не се излиза на глава – башиа чикълмас; докторът де седи? – хеким нерде отурујор? знаеш ли турски? – тюркче билијормусун? фърлям топ, пушка – топ, тюфек*

јатъјорум; много здраве – чок селям; на туй отгоре дай една лула тютюн – бунун устюнде
вер бир люлè тютюн; в три недели *вътре* – юч афтà *ичинде*; замина за *Европа – Авропаја*
гитти; *камилско птиче – девèкушу; развалям пари – бозмак; от главата си тегли – баштан*
чекер; ще яде бой – кьотек јеецек; от Бога да намери – аллахтан болсун и пр.

На турско влияние се дължи известното повторение на думите, при което началната съгласна се променя винаги на *м*: пистил-мистил, ножчета-можчета.

Употребата на родителния (дателния) падеж пред съществителното, към което се отнася, е пак турцизъм: *на тоя човек майка му е на мойта майка свекърва*. Известно е, че в турския език притежателният родителен падеж стои винаги напред: *бу адамън анась беним анамън кайнамасъдър; падишахън бахчелери гьордюм*.

Много турски пословици са минали изцяло в българския език – най-напред непреведени, после биват преведени и сега съставят част от общия наш словесен имот¹.

¹ Голяма част от „притчите“ на стария Славейков имат насреща си съответни турски изречения:

Ако не тече – капе: акмасса дамлар.

Без дъно крина, празен хамбар: дипсис киле бош хамбар.

Време време продава: заман саман сатар.

Вчера Петко, днес Агетко: дюн Петко, бу-гюн Ефенди.

Всеки ден не е Великден: хер гюн байрам олмас.

Подир деня – Коладе-ле! Байрамдан сонра – байрам бумбареки!

Ако бъде истина – голяма лъжа: сай варса чок јалан.

Да е малко, че да е сладко: аз олсун та уз олсун.

Добър кон сам си зобта прибавя: юрюк ат кендй јеминй артърър.

Дето стигне, там го вържи: гелдијй јерè баалà.

Късопава кокошка сè пиле: којрукеуз таук хер-гюн пилич

Каквата глава, такъв бръснач: бьойле баш бьойле траш.

Който мълчи, знае си работата: със олан ишини билир.

Който пада сам, не плаче: кенди дюшен агламас.

Крив кораб, прав поход: егри геми догру сефер.

Къща без жена и мъж без пари огън да ги гори: Ев каръсъз, еркек парасъз атеше јансънлар.

Много мина, малко остана: чоку гитти, азъ калдъ.

Много стока очи не види: артък мал гьоз чикармас.

На заека – беж! На хрътката – дръж! Таушана кач, тазъја тут.

Насила хубост не бива: зорлен гюзеллик олмас.

Ножът опря о кокала: бучак кемије дајандъ.

От вас по-добър да не е: сизден даа ей алмасън.

От учените ще се свърши светът: окумушлардан къјамет копацак.

От тебе сефтè, от бога берекет: сенден сефтè, аллахтан берекет.

Ум прави, глава тегли: акъл јапар, баш чекер.

А как се превеждат турските пословици на български, вж. I кн. „Български Притчи“, стр. XV – XVI.

Турците са влияли върху българите и с песните си, които едно време бяха на мода по източнобългарските градове и паланки. Сега вече се не пеят, както преди, но пак и досега са останали доста арии на чисто български песни, които са просто заети от турски песни. С една дума, не може да се отрича голямото културно влияние, което са упражнили турците върху нашия народ през дългото му робство. Па ако се докаже, че и българският глагол е повлиян до известна степен от турския, нека това се не смята за чудно и невъзможно. То е твърде естествено и не уронва никак достойнството на езика ни, а напротив – показва, че нашият народ е умеел да използва богатството на турския глагол, за да запази и увеличи богатството на българските глаголни форми.

И сега тая ценна придобивка, това разнообразие на българския глагол дава особена подвижност на мисълта и на речта. Остава само нам, на българските книжовници, които сме придобили безсъзнателно това говорно богатство, да го употребяваме съзнателно, като залягаме да го направим общо достояние на всички ония, които боравят с говор и перо. Нека знаем всички, че силата на езика ни е в глагола, и като знаем това, нека се ползваме нещо с тая сила и да не я занемаряваме под влияние на чужди езици, в които вместо глаголни изрази преобладават именни.

Затова, който иска да има стил, съобразен с духа на българската реч, който иска да има стил подвижен, ясен и конкретен, нека дава широко поле на глаголните изрази и да избягва, колкото се може, съществителните изказвания, като ги заменя с глаголни.

При това нека не съжаляваме за изгубените падежни форми; защото в замяна за тях езикът ни се е обогатил пък с глаголни форми в такова изобилие, каквото ни един славянски език не притежава. Нека ценим добре това наше народно богатство, да го изучаваме присърце, та да го използваме, за да изтъщим [усъвършенстваме – бел. ред.] още повече нашия литературен стил и говор.

Подготвил за печат *Р. Коцев*